

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΚΤΟΝ

ΠΕΡΙ ΛΟΓΩΝ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

Β') Παιδεύματα και μαθήματα.

§ 1. Προκειμένου λόγου περί διδασκαλίας ιδίως και μαθημάτων, οὐδαμῶς δύναται λαμβάνεσθαι ὑπ' ὄψιν ὡς πρότυπον τελειότητος ἡ Σπάρτη, ἐλάχιστα μετέχουσα τῶν παντοίων ἀσκήσεων τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως, οἶαν εὐρίσκομεν ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι. Διότι πολλαχῶς μαρτυρεῖται, ὅτι οἱ Σπαρτιῶται ἐμάνθανον γράμματα μόνον ἕνεκα τῆς χρείας, τῶν δὲ ἄλλων ἐπιτηδευμάτων ξηνηλασίαν ἐποιοῦντο. Ἐπομένως οἶδεις λόγος ἠδύνατο γίνεσθαι περί ἀστρονομίας ἢ περί γεωμετρίας καὶ λογισμῶν ἢ περί μαθηματικῶν, ἀφ' οὗ πολλοὶ τῶν Λακεδαιμονίων οὐδὲ ἀριθμεῖν ἠπίσταντο, οὐδὲ περί δυνάμεως γραμμῶν καὶ συλλαβῶν καὶ ῥυθμῶν καὶ ἀρμονιῶν, ἤτοι γραμματικῆς καὶ ῥητορικῆς καὶ ποιητικῆς, ἀφ' οὗ λέγεται περί αὐτῶν, ὅτι ἦσαν τοσοῦτον ἀπολελειμμένοι τῆς κοινῆς παιδείας καὶ φιλοσοφίας, ὥστε οὐδὲ γράμματα ἐμάνθανον, τιθέμενοι οὕτω κατώτερον καὶ αὐτῶν τῶν βαρβάρων, οἵτινες ἐγένοντο μαθηταὶ καὶ διδάσκαλοι πολλῶν εὐρημάτων. Οὐχὶ τὸ ἀντίθετον, ἀλλ' ἔτι μᾶλλον ἐπίβεβαιοῖ τὸ αὐτὸ μετὰ κομφῆς εἰρωνείας τὸ παρὰ Πλάτωνι λεγόμενον περί αὐτῶν τε καὶ τῶν Κρητῶν· «φιλοσοφία ἐστὶ παλαιότης τε καὶ πλείστη τῶν Ἑλλήνων ἐν Κρήτῃ τε καὶ ἐν Λακεδαιμόνι καὶ σοφισταὶ πλείστοι γῆς ἐκεῖ εἰσιν· ἀλλ' ἐξαρνοῦνται

καὶ σχηματίζονται ἀμαθείς εἶναι, ἵνα μὴ κατάδηλοι ὦσιν, ὅτι σοφία τῶν Ἑλλήνων περιείσιν, ἀλλὰ δοκῶσι τὸ μάχεσθαι καὶ ἀνδρεία περιεῖναι, ἡγούμενοι, εἰ γνωσθεῖεν, ὅτι περιείσι, πάντας τοῦτο ἀσκήσειν· νῦν δὲ ἀποκρυφάμενοι ἐκεῖνα ἐξηπατήκασι τοὺς ἐν ταῖς πόλεσι λακωνίζοντας, καὶ οἱ μὲν ὧτά τε κατάγνυνται μιμούμενοι αὐτοὺς καὶ ἱμάντας περιελίττοντο καὶ φιλογυμναστοῦσι καὶ βραχείας ἀναβολὰς φοροῦσιν, ὡς δὴ τούτοις κρατοῦντας τῶν Ἑλλήνων τοὺς Λακεδαιμονίους· οἱ δὲ Λακεδαιμόνιοι, ἐπειδὴν βούλωνται ἀνέδην τοῖς παρ' αὐτοῖς συγγενέσθαι σοφιστικῆς καὶ ἤδη ἄχθονται λάθρα συγγιγνόμενοι, ξενηλασίας ποιούμενοι τῶν τε λακωνιζόντων τούτων, καὶ ἐάν τις ἄλλος, ξένος ὢν, ἐπιδημήσῃ, συγγίγνονται τοῖς σοφισταῖς λαμβάνοντες τοὺς ξένους, καὶ αὐτοὶ οὐδένα ἕωςι τῶν νέων εἰς τὰς ἄλλας πόλεις ἐξίεναι, ὡς περ οὐδὲ Κρήτες, ἵνα μὴ ἀπομανθάνωσιν, ἀ αὐτοὶ διδάσκουσιν· εἰσὶ δὲ ἐν ταύταις ταῖς πόλεσιν οὐ μόνον ἄνδρες ἐπὶ παιδεύσει μέγα φρονοῦντες, ἀλλὰ καὶ γυναῖκες. Γνωίητε δ' ἂν, ὅτι ἐγὼ ταῦτα ἀληθῆ λέγω καὶ Λακεδαιμόνιοι πρὸς φιλοσοφίαν καὶ λόγους ἄριστα πεπαιδεύονται, ὧδε· εἰ γὰρ ἐθέλει τις Λακεδαιμονίων τῷ φαυλοτάτῳ συγγενέσθαι, τὰ μὲν πολλὰ ἐν τοῖς λόγοις εὐρήσει αὐτὸν φαυλὸν τινα φαινόμενον, ἔπειτα, ὅπου ἂν τύχῃ τῶν λεγομένων, ἐνέβαλε ῥῆμα ἄξιον λόγου βραχὺ καὶ συνεστραμμένον, ὡς περ δεινὸς ἀκοντιστής, ὥστε φαίνεσθαι τὸν προτδιαλεγόμενον παιδὸς μηδὲν βελτίω· τοῦτο οὖν αὐτὸ καὶ τῶν νῦν εἰσὶν οἱ κατανενοήκασι καὶ τῶν πάλαι, ὅτι τὸ λακωνίζειν πολὺ μᾶλλον ἐστὶ φιλοσοφεῖν ἢ φιλογυμναστεῖν, εἰδότες, ὅτι τοιαῦτα οἷόν τ' εἶναι ῥήματα φθέγγεσθαι τελέως πεπαιδευμένου ἐστὶν ἀνθρώπου». Τὰ αὐτὰ λέγονται καὶ παρ' Αἰλιανῷ περὶ Λακεδαιμονίων μὴ ἐσπουδασμένως· περὶ παιδείας ἐχόντων, ὅτι « Λακεδαιμόνιοι μουσικῆς ἀπείρως εἶχον· ἔμελλε γὰρ αὐτοῖς γυμνασίων καὶ ὄπλων· εἰ δὲ ποτε ἐδεήθησαν τῆς ἐκ Μουσῶν ἐπικουρίας, ἢ νοσήσαντες ἢ παραφρονήσαντες ἢ ἄλλο τι τοιοῦτον δημοσίᾳ παθόντες, μετεπέμποντο ξένους ἄνδρας, οἷον ἰατροὺς ἢ καθηρτάς· κατὰ πυθόχρηστον· μετεπέμψαντό γε μὴν Τέρπανδρον καὶ Θαλήταν καὶ Τυρταῖον καὶ τὸν Κυδωνιάτην Νυμφαῖον καὶ Ἀλχιμᾶνα· Λυδοὺς γὰρ

ἦν· παρ' ἄλλοις, αὐλωδὸς γὰρ ἦν). Καὶ Θουκυδίδης δὲ ὁμολογεῖ ὅτι μὴ ἐσπουδασμένως περὶ παιδείας εἶχον, ἐν οἷς λέγει περὶ Βρασιίδου· λέγει γοῦν, ὅτι ἦν ἀδύνατος εἰπεῖν ὡς Λακεδαιμόνιος (παρὰ Θουκυδίδῃ· ἂν δὲ οὐδ' ἀδύνατος εἰπεῖν ὡς Λακεδαιμόνιος»), ὅλον ὡς ἂν ἰδιώτης. Ἴσως δ' ἐννοητέον ἐνταῦθα ὑπὸ τὴν μουσικὴν τὴν παντοίαν γενικὴν ἐκπαίδευσιν, περὶ ἧς καὶ γενικώτερον ἐφρόνουσιν ἐν Σπάρτῃ, «παῖδας μὴ μανθάνειν μουσικὰ καὶ γράμματα καλόν».

§ 2. Ἀλλά λίαν διαφόρως εἶχε τὸ πρᾶγμα ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι· ἐκεῖ διὰ παντοίων παιδευμάτων κατεβάλλετο φροντίς οὐχὶ μόνον περὶ τῆς πολιτικῆς, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς ἰδίως ἀνθρωπίνης ἀναπτύξεως τῆς Ἑλληνικῆς νεότητος. Καὶ ἀδύνατον μὲν ἀρνηθῆναι, ὅτι ἡ ὑπὸ τὴν τελευταίαν ἔποψιν ἀνάπτυξις εἶχεν οὐχὶ σπανίως ἀντιπεπονητότα λόγον πρὸς τὴν προτέραν, ἀλλ' ὅμως ἡ πλήρης ἐξεικόνισις τῆς Ἑλληνικῆς ἀνατροφῆς ἀπαιτεῖ τὴν ἐξ ἴσου ἐπιθεώρησιν ἀμφοτέρων, ὡς καὶ πραγματικῶς πρόκεινται ἡμῖν αὐταὶ ἐν πλήρει ἀρμονίᾳ τοῦλάχιστον κατὰ τοὺς ἐνδοξοτάτους χρόνους τῶν Ἀθηναίων ἐν ταύτῃ ἰδίᾳ τῇ κλεινῇ πόλει, τῷ κοινῷ παιδευτηρίῳ πάντων τῶν Ἑλλήνων.

§ 3. Καὶ ἐν Ἀθήναις ἢ ἐν τοῖς διδασκαλείοις νενομισμένη ἐκπαίδευσις τῆς νεότητος περιωρίζετο πρὸ πάντων εἰς τρία μαθήματα ἢ παιδεύματα, ἅπερ ὑπὸ τὰ ὀνόματα γραμματικὴ, μουσικὴ καὶ γυμναστικὴ ἀπετέλουσιν τὴν ἐγκύκλιον παιδείαν ἢ τὴν γενικὴν παιδείαν τοῦ Ἑλλήνου. Ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ἐν γένει μαρτυρεῖται, ὅτι οἱ καυχώμενοι παιδεύειν κάλλιστα τοὺς υἱεῖς, «ἐπειδὴν τάχιστα αὐτοῖς οἱ παῖδες τὰ λεγόμενα ξυνηῶσιν, εὐθύς μὲν ἐπ' αὐτοὺς παιδαγωγοὺς θεράποντας ἐφιστᾶσιν, εὐθύς δὲ πέμπουσιν εἰς διδασκάλων μαθησομένους καὶ γράμματα καὶ μουσικὴν καὶ τὰ ἐν παλαιστρᾷ». Οὐδαμῶς ἀρνούμεθα ἐνταῦθα, ὅτι ὑπὸ τούτους τοὺς φάσκοντας κάλλιστα παιδεύειν τοὺς υἱεῖς ἐννοοῦνται κατ' ἐξοχὴν καὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Σπαρτιάτας οἱ εὐγενέστεροι Ἀθηναῖοι, οὓς σαφῶς εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ Ἀριστοφάνης, ἐνθα ζωηρότατα χαρακτηρίζει τὴν πρὸς αὐτοὺς δια-

γωγὴν τῆς πόλεως· «πολλάκις γ' ἡμῖν ἔδοξεν ἢ πόλις πεπονθέ-
ναι ταύτην ἔς τε τῶν πολιτῶν τοὺς καλοὺς κάγαθοὺς, ἔς τε τάρ-
χαλον νόμισμα καὶ τὸ καινὸν χρυσίον· οὔτε γὰρ τούτοισιν οὐσιν
οὐ κεκιβδηλευμένοις, ἀλλὰ καλλίστοις ἀπάντων, ὡς δοκεῖ, νομι-
σμάτων, καὶ μόνοις ὀρθῶς κοπεῖσι καὶ κεκωδωνισμένοις ἔν τε
τοῖς Ἑλλήσι καὶ τοῖς βαρβάροις πανταχοῦ, χρώμεθ' οὐδέν, ἀλλὰ
τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις, χθές τε καὶ πρῶην κοπεῖσι τῷ
κακίστῳ νόμισματι, τῶν πολιτῶν θ' οὐς μὲν ἴσμεν εὐγενεῖς καὶ
σώφρονας ἀνδρας ὄντας καὶ δικαίους καὶ καλοὺς τε κάγαθοὺς καὶ
τραφέντας ἐν παλαιαῖσταις καὶ χοροῖς καὶ μουσικῇ, προσελοῦμεν,
τοῖς δὲ χαλκοῖς καὶ ξένοις καὶ πυρρῖαις καὶ πονηροῖς κάκ πονη-
ρῶν εἰς ἅπαντα χρώμεθα ὑστάτοις ἀφιγμένοισιν, οἷσιν ἢ πόλις
προτοῦ οὐδὲ φαρμακοῖσιν εἰκῇ ῥαδίως ἐχρήσατ' ἄν». Καὶ αὐτὸς
ιδίως ὁ Πλατωνικὸς Ἴπποκράτης, αἰσχυρόμενος, διότι ἐπεθύμει
γενέσθαι σοφιστής, ὁμολογεῖ, ὅτι «ὑπελάμβανεν οὐ τοιαύτην
ἔσεσθαι τὴν παρὰ Πρωταγόρου μάθησιν, ὅπως γένηται καὶ αὐτὸς
σοφιστής, ἀλλ' οἷαπερ ἢ παρὰ τοῦ γραμματιστοῦ ἐγένετο καὶ
κιθαριστοῦ καὶ παιδοτρίβου, ὧν ἐκάστην ἔμαθεν οὐκ ἐπὶ τέχνῃ,
ὡς δημιουργὸς ἐσόμενος, ἀλλ' ἐπὶ παιδείᾳ, ὡς τὸν ιδιώτην καὶ
τὸν ἐλεύθερον πρέπει». Ἀλλὰ καὶ τὴν τοῦ εὐφρευστάτου καὶ φι-
λοδοξοτάτου Ἀλκιβιάδου παιδείαν τοιαύτην περιγράφει παρὰ
Πλάτωνι ὁ Σωκράτης, ἐν οἷς λέγει· «ἀλλὰ μὴν ἄγε μεμάθη-
κας, σχεδὸν τι καὶ ἐγὼ οἶδα· εἰ δέ τι ἐμὲ λέληθεν, εἰπέ· ἔμαθες
γὰρ δὴ σύ γε κατὰ μνήμην τὴν ἐμὴν γράμματα καὶ κιθαρίζεις
καὶ παλαίεις· οὐ γὰρ δὴ αὐλεῖν γε ἤθελες μαθεῖν». Λεπτομερε-
στέρα κατάλεξις τῶν στοιχείων τῆς παρ' Ἀθηναίοις ἀνατροφῆς
καὶ τῶν συνεπειῶν αὐτῆς, εἰ καὶ μετὰ προφανοῦς εἰρωνικῆς ἐπι-
κρίσεως, γίνεται παρὰ Δίῳνι Χρυσοστόμῳ, ἐνθα παραφράζονται
διὰ πολλῶν τὰ ὑπὸ τοῦ Σωκράτους ἐν τῇ Ἀπολογίᾳ παρὰ Πλά-
τωνι λεγόμενα. «Ἐκεῖνος (ὁ Σωκράτης), ὁπότ' ἴδοι πλείονας ἀν-
θρώπους ἐν τῷ αὐτῷ, σχετλιάζων καὶ ἐπιτιμῶν ἐβόα πάνυ ἀν-
δρείως τε καὶ ἀνυποστόλως, Ὁνθρωποι, ἀγνοεῖτε μηδὲν τῶν
δεόντων πράττοντες, χρημάτων μὲν ἐπιμελούμενοι καὶ πορίζοντες
πάντα τρόπον, ὅπως αὐταὶ τε ἄφθονα ἔχητε καὶ τοῖς παῖσιν ἔτι

πλείω παραδώσετε, αὐτῶν δὲ τῶν παιδῶν καὶ πρότερον ὑμῶν τῶν πατέρων ἡμελήκατε ὁμοίως ἄπαντες, οὐδεμίαν εὐρόντες οὔτε παιδευσιν οὔτε ἄσκησιν ἱκανὴν οὔδὲ ὠφέλιμον ἀνθρώποις, ἦν παιδευθέντες δυνήσονται τοῖς χρήμασι χρῆσθαι ὀρθῶς καὶ δικαίως, ἀλλὰ μὴ βλαβερῶς καὶ ἀδίκως καὶ ὑμῖν αὐτοῖς ἐπιζημίως· ὁ σπουδαιότερον ἡγεῖσθαι τῶν χρημάτων ἐχρῆν καὶ υἱοῖς καὶ θυγατράσι καὶ γυναίξιν καὶ ἀδελφοῖς καὶ φίλοις κάκεινους ὑμῖν· ἀλλὰ οἱ κιθαρίζειν καὶ παλαίειν καὶ γράμματα μαθάνοντες ὑπὸ τῶν γονέων καὶ τοὺς υἱοὺς διδάσκοντες οἴεσθε σωφρονέστερον καὶ ἄμεινον οἰκήσειν τὴν πόλιν; καίτοι εἴ τις συναγαγῶν τοὺς τε κιθαριστάς καὶ τοὺς παιδοτρίβας καὶ τοὺς γραμματιστάς τοὺς ἄριστα ἐπισταμένους ἕκαστα τούτων πόλιν κατοικήσειεν ἐξ αὐτῶν ἢ καὶ ἔθνος, καθάπερ ὑμεῖς ποτε τὴν Ἰωνίαν, ποῖα τις ἂν ὑμῖν δοκεῖ γενέσθαι πόλις καὶ τίνα οἰκείσθαι τρόπον; οὐ πολὺ κάκιον καὶ αἰσχίον τῆς ἐν Αἰγύπτῳ καπήλων πόλεως, ὅπου πάντες κάπηλοι κατοικοῦσιν, ὁμοίως μὲν ἄνδρες, ὁμοίως δὲ καὶ γυναῖκες; οὐ πολὺ γελοιότερον οἰκήσουσιν οὗτοι, οὓς λέγω, τοὺς τῶν ὑμετέρων παιδῶν διδασκάλους, οἱ παιδοτρίβαι καὶ κιθαρισταὶ καὶ γραμματισταί, προσλαβόντες τοὺς τε ῥαψωδοὺς καὶ τοὺς ὑποκριτάς; καὶ γὰρ δὴ ὅσα μαθάνουσιν οἱ ἄνθρωποι, τούτου ἕνεκα μαθάνουσιν, ὅπως, ἐπειδὴν ἢ χρεῖα ἐνστῆ, πρὸς ἣν ἐμάνθανεν ἕκαστος, ποιῆ τὸ κατὰ τὴν τέχνην, οἷον ὁ μὲν κυβερνήτης, ὅταν εἰς τὴν ναῦν ἐμβῆ, τῷ πηδαλίῳ κατευθύνων· διὰ τοῦτο γὰρ ἐμάνθανε κυβερνᾶν· ὁ δὲ ἰατρός, ἐπειδὴν παραλάβῃ τὸν κάμνοντα τοῖς φαρμάκοις καὶ τοῖς περὶ τὴν διαίταν ἰώμενος, οὐ ἕνεκα ἐκτήσατο τὴν ἐμπειρίαν· οὐκοῦν καὶ ὑμεῖς, ἔφη, ἐπειδὴν δέητι βουλευέσθαι περὶ τῆς πόλεως, συνελθόντες εἰς τὴν ἐκκλησίαν, οἱ μὲν ὑμῶν κιθαρίζουσιν ἀναστάντες, οἱ δὲ τινες παλαίετε, ἄλλοι δὲ ἀναγιγνώσκετε τῶν Ὅμηρου τι λαβόντες ἢ τῶν Ἡσιόδου· ταῦτα γὰρ ἄμεινον ἴστε καὶ ἀπὸ τούτων οἴεσθε ἄνδρες ἀγαθοὶ ἔσεσθαι καὶ δυνήσεσθαι τὰ τε κοινὰ πράττειν ὀρθῶς καὶ τὰ ἴδια· καὶ νῦν ἐπὶ ταύταις ταῖς ἐλπίσιν οἰκεῖτε τὴν πόλιν καὶ τοὺς υἱὰς παρασκευάζετε ὡς δυνατοὺς ἐσομένους χρῆσθαι ταῖς τε αὐτῶν καὶ τοῖς δημοσίοις πράγμασιν, οἱ ἂν ἱκανῶς κιθαρίσωσι

« Παλλάδα περσέπολιν δεινάν » ἢ τῷ ποδὶ βῶσι πρὸς λύραν ὅπως δὲ γνώσεσθε τὰ συμφέροντα ὑμῖν αὐτοῖς καὶ τῇ πατρίδι καὶ νομίμως καὶ δικαίως μεθ' ὁμονοίας πολιτεύσεσθε καὶ οἰκήσετε, μὴ ἀδικῶν ἄλλος ἄλλον μηδὲ ἐπιβουλεύων, τοῦτο δὲ οὐδέποτε ἐμάθετε οὐδὲ ἐμέλησεν ὑμῖν πώποτε οὐδὲ νῦν ἔτι φροντίζετε· καίτοι τραγωδοὺς ἐκάστοτε ὄρατε τοῖς Διονυσίοις καὶ ἐλεεῖτε τὰ τυχήματα τῶν ἐν ταῖς τραγωδίαις ἀνθρώπων· ἀλλ' ὅμως οὐδέποτε ἐνεθυμήθητε ὅτι οὐ περὶ τοὺς ἀγραμμάτους οὐδὲ περὶ τοὺς ἀπύδοντας οὐδὲ τοὺς οὐκ εἰδότας παλαίειν γίγνεται τὰ κακὰ ταῦτα, οὐδὲ ὅτι πένης ἔστιν οὐδεὶς, οὐ ἔνεκα τραγωδίαν τις ἐδίδαξε· τούναντίον γὰρ περὶ τοὺς Ἀτρέας καὶ τοὺς Ἀγαμέμνονας καὶ τοὺς Οἰδίποδας ἴδοι τις ἂν πάσας τὰς τραγωδίας, οἱ πλεῖστα ἐκέκτηντο χρήματα χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ γῆς καὶ βοσκημάτων· καὶ δὴ τῷ δυστυχεστάτῳ αὐτῶν γενέσθαι χρυσοῦν πρόβατον· καὶ μὴν ὁ Θαμύρας γε, εὖ μάλα ἐπιστάμενος κιθαρίζειν καὶ πρὸς αὐτὰς τὰς Μούσας ἐρίζων περὶ τῆς ἀρμονίας, ἐτυφλώθη διὰ τοῦτο καὶ προσέτι ἀπέμαθε τὴν κιθαριστικὴν· καὶ τὸν Παλαμήδη οὐδὲν ᾤνησεν αὐτὸν εὐρόντα τὰ γράμματα πρὸς τὸ μὴ ἀδίκως ὑπὸ τῶν Ἀχαιῶν τῶν ὑπ' αὐτοῦ παιδευθέντων καταλευσθέντα ἀποθανεῖν· ἀλλ' ἕως μὲν ἦσαν ἀγράμματοι καὶ ἀμαθεῖς τούτου τοῦ μαθήματος, ζῆν αὐτὸν εἶων, ἐπειδὴ δὲ τοὺς τε ἄλλους ἐδίδαξε γράμματα καὶ τοὺς Ἀτρείδας δῆλον ὅτι πρώτους, καὶ μετὰ τῶν γραμμάτων τοὺς φρυκτοὺς ὅπως χρῆ ἀνέχειν καὶ ἀριθμεῖν τὸ πλῆθος, ἐπεὶ πρότερον οὐκ ἤδεσαν οὐδὲ καλῶς ἀριθμῆσαι τὸν ὄχλον, ὥσπερ οἱ ποιμένες τὰ πρόβατα, τηνικαυτα σοφώτεροι γενόμενοι καὶ ἀμείνους ἀπέκτειναν αὐτόν· εἰ δέ γε, ἔφη, τοὺς ῥήτορας οἴεσθε ἱκανοὺς εἶναι πρὸς τὸ βουλευέσθαι καὶ τὴν ἐκείνων τέχνην ἀγαθοὺς ποιεῖν, θαυμάζω, ὅτι οὐ καὶ δικάζειν ἐκείνοις ἐπετρέψατε διαχειρίζειν· ὅμοιον γὰρ ἂν ποιήσατε, ὥσπερ εἰ κυβερνήτας καὶ ναυάρχους τῶν τριήρων ἀποδείξατε τοὺς τριηρίτας ἢ τοὺς κελευστάς· εἰ δὲ δὴ τις λέγει τῶν πολιτῶν τε καὶ ῥητόρων πρὸς αὐτόν ὅτι ταύτῃ μέντοι τῇ παιδεύσει χρώμενοι Ἀθηναῖοι Περσῶν ἐπιστρατευσάντων τοσαύταις μυριάσι ἐπὶ τὴν πόλιν δις ἐφεξῆς καὶ τὴν ἄλλην Ἑλλάδα, τὸ μὲν

πρῶτον δύναιμι καὶ στρατηγούς ἀποστείλαντος τοῦ βασιλέως, ὕστερον δὲ αὐτοῦ Ξέρξου παραγενομένου μετὰ παντός τοῦ πλήθους τοῦ γὰρ τὴν Ἀσίαν, ἅπαντας τούτους ἐνίκησαν καὶ πανταχοῦ περιῆσαν αὐτῶν καὶ τῷ βουλευέσθαι καὶ τῷ μάχεσθαι· καίτοι πῶς ἂν ἐδύναντο περιεῖναι τηλικαύτης παρασκευῆς καὶ τοσούτου πλήθους μὴ διαφέροντος κατ' ἀρετὴν; ἢ πῶς ἂν ἀρετῇ διέφερον μὴ τῆς ἀρίστης παιδείας τυγχάνοντες, ἀλλὰ φαύλης καὶ ἀνωφελοῦς; πρὸς τὸν τοιαῦτα εἰπόντα ἔλεγεν ἂν ὅτι οὐδὲ ἐκεῖνοι ἦλθον παιδείαν οὐδεμίαν παιδευθέντες οὐδὲ ἐπιστάμενοι βουλευέσθαι περὶ τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ τοξεύειν τε καὶ ἵππεύειν καὶ θηρᾶν μεμελετηκότες καὶ τὸ γυμνοῦσθαι τὸ σῶμα αἰσχιστον αὐτοῖς ἐδοκεῖ καὶ τὸ πτύειν ἐν τῷ φανερῷ· ταῦτα δὲ αὐτοὺς οὐδὲν ἔμελλεν ὀνήσειν· ὥστε οὐδ' ἦν στρατηγὸς ἐκείνων οὐδεὶς οὐδὲ βασιλεύς, ἀλλὰ μυριάδες ἀνθρώπων ἀμύθητοι πάντων ἀφρόνων καὶ κακοδαιμόνων· καὶ τις ἐν αὐτοῖς ὑπῆρχεν ὀρθὴν ἔχων τιάραν καὶ ἐπὶ θρόνου χρυσοῦ καθίζων, ὅφ' οὐ πάντες ὥσπερ ὑπὸ δαίμονος ἠλαύνοντο πρὸς βίαν, οἱ μὲν εἰς τὴν θάλατταν, οἱ δὲ κατὰ τῶν ὄρων καὶ μαστιγούμενοι καὶ δεδιότες καὶ ὠθούμενοι καὶ τρέμοντες ἠναγκάζοντο ἀποθνήσκειν· ὥσπερ οὖν εἰ δύο ἀνθρώπων παλαίειν οὐκ εἰδότε παλαίοιεν, ὃ γὰρ ἕτερος καταβάλοι ἂν ἐνίστε τὸν ἕτερον οὐ δι' ἐμπειρίαν, ἀλλὰ διὰ τινὰ τύχην, πολλάκις δὲ καὶ δις ἐφεξῆς ὁ αὐτός, οὕτω καὶ Ἀθηναίοις Πέρσαι συμβαλόντες, τοτὲ μὲν Ἀθηναῖοι περιῆσαν, τοτὲ δὲ Πέρσαι, ὥσπερ ὕστερον, ὅτε καὶ τὰ τείχη τῆς πόλεως κατέβαλον μετὰ Λακεδαιμονίων πολεμοῦντες· ἐπεὶ ἔχους ἂν μοι εἰπεῖν εἰ τότε Ἀθηναῖοι ἀμουςότεροι καὶ ἀγραμματοότεροι ἐγεγόνεσαν; ἔπειτα αὖθις ἐπὶ Κόνωνος, ὅτε ἐνίκησαν τῇ ναυμαχίᾳ τῇ περὶ Κνίδον, ἄμεινον ἐπάλαιον καὶ ἤδον; οὕτως οὖν ἀπέφαινε αὐτοὺς οὐδεμιᾶς παιδείας χρηστῆς τυγχάνοντες» (Δ. Χρυσ. II', σ. 245-248). Τὰ αὐτὰ μαθήματα συνιστῶντο καὶ παρὰ Μενάνδρῳ ὡς διδασκτέα τῷ ἀττικῷ ἐφήβῳ, ὡς πού λέγεται παρὰ Τερεντίῳ τῷ ἐπικληθέντι ἡμιτόμῳ (dimidiato) Μενάνδρῳ «ἀποπειράθητι τῶν γραμμάτων, ἀποπειράθητι τῆς παλαίστρας, τῆς μουσικῆς, ἅπερ προσήκει γι-

νώσκειν ἐλεύθερον νεανίαν, ἔμπειρόν σε ἀναδείξω *)). Ταῦτα δὲ ἀπετέλουν καὶ τὴν ἐγκύκλιον παιδεῖαν ἢ τὰ ἐγκύκλια μαθήματα· τὰ αὐτὰ δὲ ἐνίοτε καὶ μουσικὴν ἀπλῶς ἀπεκάλουν ὑπὸ τὴν γενικωτέραν τῆς λέξεως σημασίαν, ὡς ἐρμηνεύων τὸν Ἀριστοφάνειον στίχον, «οὐδὲ μουσικὴν ἐπίσταμαι πλήν γραμμάτων, καὶ ταῦτα μέντοι κακὰ κακῶς», ὁ σχολιαστὴς σημειοῖ, «ὅτι μουσικὴν τὴν ἐγκύκλιον παιδεῖαν φησί· γράμματα δὲ τὰ πρῶτα στοιχεῖα· δεῖ δὲ τοὺς διερχομένους διὰ γραμμάτων παιδεύεσθαι· ἢ γὰρ παιδεῖα τοὺς ἀτόπους ἐκτρέπει λογισμούς»· καὶ ἐν τῷ «πλήν γραμμάτων»· «οἱ γὰρ ἀξιώματος ἀντιποιοῦμενοι τὴν ἐγκύκλιον· μάλιστα ἐπαιδεύοντο παιδεῖαν· ἢ δὲ ἐγκύκλιος παιδεῖα διὰ πάσης χωρεῖ καὶ παιδεύσεως καὶ ῥυθμοῦ παντὸς καὶ κινήματος· ταύτην παιδευθῆναι τὸν Θηβαῖον Ἰπαμεινώνδαν καὶ ἄλλους δὲ πολλοὺς καὶ ἀγαθοὺς ἄνδρας». Τούτων τῶν ἐγκυκλίων μαθημάτων οὐδὲν παρημελεῖτο καθ' ὀλοκληρίαν οὐδ' ἐν αὐτῇ τῇ Σπάρτῃ· ἀλλ' ἐκεῖ πρὸς τὰς σωματικὰς ἀσκήσεις, ἃς ἐποιοῦντο περὶ πλείστου, ὑπῆρχον μόνον τὰ δημόσια γυμνάσια, οὐχὶ δὲ καὶ ἰδιωτικαὶ παλαίστραι· διὸ καὶ οἱ ὡς παλαιστρικοὶ ἀντιτιθέμενοι τοῖς Σπαρτιάταις Θηβαῖοι ἐνίκησαν ἐκείνους ἐν πολλοῖς ἄλλοις πλεονεκτοῦντας τὴν περιβόητον ἐν Λεύκτροις νίκην κατὰ τὴν ῥητὴν κρίσιν ἀρχαίων· «εἰ δὲ δὴ ταῦτα λέγεται μὴ κακῶς, ὅτι πάντα τὰ ἀθλήματα φαίνονται εἶναι μιμήματα καὶ γυμνάσματα τῶν πολεμικῶν, ἤδη σκοπῶμεν, ἔφη, ὅτι τῶν μαχομένων πρῶτον ἔργον ἐστὶ τὸ κατὰξαι καὶ φυλάξασθαι· δεύτερον δὲ συμπεσόντας ἤδη καὶ γενομένους ἐν χερσὶν ὠθισμοῖς τε χρῆσθαι καὶ περιτροπαῖς ἀλλήλων, ὧ δὴ μάλιστα φασιν ἐν Λεύκτροις τοὺς Σπαρτιάτας ὑπὸ τῶν ἡμετέρων (Βοιωτῶν) παλαιστρικῶν ὄντων καταβιβασθῆναι (ἢ μᾶλλον, καταβιασθῆναι)». Ἄλλ' οὐδὲ ἐν Θήβαις ἀπήνεγκε τοῦτον τὸν λαμπρὸν καρπὸν ἢ ὑπὸ Πλάτωνος ἰδίως καὶ Ἀριστοτέλους ψεγομένη τεχνικὴ πάλαι-

*) «Fac periculum in litteris, fac in palaestra, in musicis quoque liberum scire est adolescentem, solertem dabo».

στρική, ἀλλὰ μᾶλλον ἢ φυσικωτέρα ὑπὸ Ἐπαμεινώνδα καὶ τῶν ὁμοίων ἐπιδιωχθεῖσα καὶ ἀσκηθεῖσα γυμναστική, οἷα παρὰ Κορνηλίῳ Νέπωτι ἀπονέμεται τῷ Ἐπαμεινώνδα· «γενόμενος ἔφηβος καὶ ἀψάμενος τῆς παλαιστρας, ἀπέβλεψεν οὐχὶ τοσοῦτον πρὸς τὸ μέγεθος τῶν δυνάμεων, ὅσον πρὸς τὴν ταχύτητα· διότι ἐνόμιζεν, ὅτι ἐκείνη μὲν συντείνει πρὸς ὄφελος τῶν ἀθλητῶν, αὕτη δὲ πρὸς τὴν ἐν τῷ πολέμῳ ὠφέλειαν *). Οὕτε πάλιν ἐν Σπάρτῃ ἐπετυγχάνετο ὁ σκοπὸς τῆς παιδαγωγίας διὰ τὴν ἔλλειψιν πάσης παλαιστρικής, ὡς προσφυῶς παρατηρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης (Πολ. Η', 3, 3)· «νῦν αἱ μάλιστα δοκοῦσαι τῶν πόλεων ἐπιμελεῖσθαι τῶν παίδων αἱ μὲν ἀθλητικὴν ἔξιν ἐμποιοῦσι, λωδῶμεναι τὰ τε εἶδη καὶ τὴν αὐξήσιν τῶν σωμάτων, οἱ δὲ Λάκωνες ταύτην μὲν οὐχ ἡμαρτον τὴν ἀμαρτίαν, θηριώδεις δ' ἀπεργάζονται τοῖς πόνοις, ὡς τοῦτο πρὸς ἀνδρείαν μάλιστα συμφέρον»· καὶ καταδεικνύει τὸ ἀνεπαρκές ταύτης· «αὐτοὺς τοὺς Λάκωνας ἴσμεν, ἕως μὲν αὐτοὶ προσήδρευον ταῖς φιλοπονίαις, ὑπερέχοντας τῶν ἄλλων, νῦν δὲ καὶ τοῖς γυμνασίοις καὶ τοῖς πολεμικοῖς ἀγῶσι λειπομένους ἐτέρων· οὐ γὰρ τῷ τοὺς νέους γυμνάζειν τὸν τρόπον τοῦτον διέφερον, ἀλλὰ τῷ μόνον μὴ πρὸς ἀσκουντας ἀσκεῖν». Ὡς δὲ ἐν τῇ γυμναστικῇ, οὕτω καὶ ἐν τοῖς λοιποῖς προμνησθεῖσι στοιχείοις τῆς ἐγκυκλίου παιδείσεως ἐκ συστήματος ἀπεκλείσθη ἐν Σπάρτῃ πᾶσα ἀτομικὴ διάπλασις καὶ ἰδιωτικὴ παιδαγωγία· οὕτω προεσημειώθη ὅτι ἐν τῇ μουσικῇ Λακεδαιμόνιοι ἀπείρως εἶχον· εἰ δὲ ποτε ἐδεήθησαν τῆς ἐκ μουσῶν ἐπικουρίας, μετεπέμποντο ξένους ἀνδρας»· διὰ δὲ ταύτην τὴν ἔξωθεν ἐρχομένην ἐπικουρίαν οὐδὲν παράδοξον, ὅτι ἡ μουσικὴ εἶχε τηλικαύτην ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ βίου αὐτῶν, ἐν ᾧ αὐτοὶ οἱ Λάκωνες οὐδαμῶς προηλείφοντο εἰς αὐτὴν κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Ἀριστοτέλους, «οἱ Λάκωνες οὐ μανθάνοντες ὅμως δύνανται κρῖνειν ὀρθῶς, ὡς φασί, τὰ χρηστὰ καὶ τὰ μὴ χρηστὰ τῶν μελῶν». Ἀλλὰ

* Postquam ophobus factus est et palaestrae operam diu coepit, non tam magnitudini virium servivit quam velocitati; illam enim ad athleticam usum, hanc ad belli existimabat utilitatem pertinere. Ἰσὶ γὰρ πρότερον ἐπὶ τῆς ἀπορίας

καὶ ἐν τούτοις ὑπερίσχυεν ὁ δημόσιος καὶ χορικός χαρακτήρ τῆς λυρικῆς καὶ μουσικῆς παρὰ τοῖς Δωριεῦσιν, ὅτινες ὄντες δοῦλοι τῆς συμμετρίας καὶ τοῦ αὐστηροῦ δωρικοῦ ρυθμοῦ, παρῆγον ἢ μᾶλλον παρεδέχοντο μέλη ἐπιτυχέστατα ἐν τε ταῖς ἐορταῖς καὶ πανηγύρεσι καὶ ἐν τῇ παιδαγωγίᾳ καὶ ἐν τοῖς συμποσίοις, εὐδοκιμοῦντες μᾶλλον ἐν τοῖς χορικοῖς μέλεσι τῶν πανηγύρεων, ἐν τῷ ἐπαίνῳ τῶν προγενεστέρων καὶ τῶν ἐν τοῖς ἀγῶσι νικητῶν, ἐν τοῖς αἰσθημασι τῆς προσευχῆς καὶ εὐλαβείας πανταχοῦ, ἐνθα τὸ ἄσμα περιστρέφετο ἐντὸς τοῦ κύκλου τῆς δημοσιότητος, ἢ ἐν τοῖς φαιδροτέροις νόμοις τοῦ καθ' ἐκάστην κοινωνικοῦ βίου καὶ σχεδὸν οὐδαμῶς ἐνδιέτριβον περὶ τὰς λυρικάς ἐκφάνσεις καὶ διαχύσεις τοῦ ιδιώτου. Ἄλλὰ περὶ τοιούτου δημοσιωτέρου χαρακτήρος μόνον ἐν παρόδῳ δυνάμεθα πραγματευθῆναι ἐνταῦθα, καθ' ὅσον διαμένει δύσκολος ἢ ἐντελής διάκρισις ἢ ἡ παντελής ἄρνησις τῆς ἐπὶ τοῦ ιδιωτικοῦ βίου ἐπιδράσεως αὐτῆς. Πάντως ὁμως ἐν Ἑλλάδι γενικώτερον ἐπεκράτει ἐπὶ μᾶλλον ἢ ἀτομικῆ καὶ ιδιωτικῆς διάπλασις, ὡς μαρτυρεῖται πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐν τῇ δικαιολογίᾳ τῆς δημοσίας παιδείσεως καὶ τῇ προτιμήσει τῆς Λακωνικῆς (Πολ. Η', 1) « ἐπεὶ δ' ἐν τὸ τέλος τῇ πόλει πάση, φανερόν ἐστι καὶ τὴν παιδείαν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον εἶναι καὶ ταύτης τὴν ἐπιμέλειαν εἶναι κοινὴν καὶ μὴ κατ' ἰδίαν, ἐν τρόπον νῦν ἕκαστος ἐπιμελεῖται τῶν αὐτοῦ τέκνων ἰδίᾳ τε καὶ μάθησιν ἰδίαν, ἣν ἂν δόξῃ διδάσκων, δεῖ δὲ τῶν κοινῶν κοινὴν ποιεῖσθαι καὶ τὴν ἐπιμέλειαν... ἐπαινέσειε δ' ἂν τις καὶ τοῦτο Λακεδαιμονίους· καὶ γὰρ πλείστην ποιοῦνται σπουδὴν περὶ τοὺς παῖδας καὶ κοινῇ ταύτην ». Διὰ τὸν ἐξόχως ιδιωτικὸν χαρακτήρα τῆς ἐν Ἑλλάδι παιδείας καὶ καταλλήλως δύναται γίνεσθαι λόγος ἐνταῦθα κατ' ἐξοχὴν περὶ τῆς ιδιωτικῆς παιδείσεως.

§ 4. Καθ' ὅσον ἀφορᾷ αὐτὴν τὴν γραμματικὴν ἰδίως, παρατηροῦμεν, ὅτι αὕτη κατὰ τὴν ἀρχικὴν αὐτῆς σημασίαν οὐδὲν ἄλλο ἐσκόπει ἢ τὴν μηχανικὴν γνῶσιν τῶν γραμμάτων ἢ στοιχείων δι' ἀναγνώσεως καὶ γραφῆς, ὡς ὁ Πλάτων ὠρίζε περὶ τοῦ δεκαέτους παιδὸς τὴν ἐπὶ τρία ἔτη περὶ τὰ γράμματα ἀσχολίαν,

μέχρις οὐ καταστῆ δυνατὸς γράψαι καὶ ἀναγνῶναι, ἀνευ πάσης προσπάθειας περὶ τῆς ἐντελοῦς ἀκριθείας αὐτῶν κατὰ τὴν ταχύτητα ἢ τὸ κάλλος, εἰ καὶ ὁ φιλόσοφος ὀρίζει ταῦτα οὕτω μὴ ἀποβλέπων εἰς σταθερὸν τι παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἔθος. Περιέργος δὲ ἡ γνῶσις τῆς περὶ ταύτην τὴν διδασκαλίαν ἐπικρατούσης μεθόδου. Ἐν τῇ ἀναγνώσει ἐπεκράτει ἡ μέθοδος τοῦ συλλαβίζειν, ὡς λεπτομερῶς διαγράφεται ὑπὸ Διονυσίου τοῦ Ἀλικαρνασσεῶς « τὰ γράμματα, ὅταν παιδευώμεθα, πρῶτον μὲν τὰ ὀνόματα αὐτῶν ἐκμανθάνομεν, ἔπειτα τοὺς τύπους καὶ τὰς δυνάμεις, εἴθ' οὕτω τὰς συλλαβὰς καὶ τὰ ἐν ταύταις πάθη καὶ μετὰ ταῦτα ἤδη τὰς λέξεις καὶ τὰ συμβεβηκότα αὐταῖς, ἐκτάσεις τε λέγω καὶ συστολὰς καὶ προσωδίας καὶ τὰ παραπλήσια τούτοις· ὅταν δὲ τὴν κοινὴν τούτων ἐπιστήμην λάβωμεν, τότε ἀρχόμεθα γράφειν καὶ ἀναγινώσκειν κατὰ συλλαβὴν » (Συνθ. 25). Σχεδὸν τὰ αὐτὰ λέγει ὁ αὐτὸς καὶ ἀλλαχοῦ· « ταύτην γὰρ (τὴν γραμματικὴν) ὅταν ἐκμάθωμεν, πρῶτον μὲν τὰ ὀνόματα τῶν στοιχείων τῆς φωνῆς ἀναλαμβάνομεν, ἃ καλεῖται γράμματα, ἔπειτα τύπους τ' αὐτῶν καὶ δυνάμεις· ὅταν δὲ ταῦτα μάθωμεν, τότε τὰς συλλαβὰς αὐτῶν καὶ τὰ περὶ ταῦτα πάθη » Καὶ τότε εἶπετο πρῶτον διδασκαλία περὶ τῶν μερῶν τοῦ λόγου· « κρατήσαντες δὲ τούτων τὰ τοῦ λόγου μόρια· ὀνόματα λέγω καὶ ῥήματα καὶ συνδέσμοις »· ἔπειτα ἤρχετο αὐτὴ ἡ ἀνάγνωσις· « ὅταν δὲ τὴν ἀπάντων τούτων ἐπιστήμην περιλάβωμεν, τότε ἀρχόμεθα γράφειν τε καὶ ἀναγινώσκειν κατὰ συλλαβὴν μὲν καὶ βραδέως τὸ πρῶτον, ἅτε νεαρᾶς ἔτι οὔσης τῆς ἕξεως » (Περὶ Δημοσθ. δ. 52). Λεπτομερέστερα καὶ περιεργότερα εὐρίσκονται περὶ τούτου ἐν τῇ γραμματικῇ καλουμένῃ τραγωδίᾳ τοῦ Ἀθηναίου Καλλίου, ἧς ἡ διάταξις εἶχεν οὕτως· « πρόλογος μὲν αὐτῆς ἐστὶν ἐκ τῶν στοιχείων, ὃν χρὴ λέγειν διαιροῦντας κατὰ τὰς παραγραφὰς καὶ τὴν τελευταίην καταστροφικῶς ποιουμένους ἐν τριμέτροις· « ἔστ' ἄλφα, βῆτα, γάμμα, δέλτα, θεοῦ πάρ' εἰ, ζῆτ', ἦτα, θῆτ, ιῶτα, κάππα, λάβδα, μῦ, νῦ, ξῦ, τὸ οὔ, πι, ρῶ, τὸ σάν, ταῦ, ὕ παρόν, φι, χι τε τῷ ψι εἰς τὸ ῶ »... ὁ χορὸς δὲ γυναικῶν ἐκ τῶν σύνδου πεπονημένος αὐτῷ ἐστὶν ἔμμετρος ἅμα καὶ μέμελοποιημένος

τόνδε τὸν τρόπον· βῆτα ἄλφα βα, βῆτα εἰ βε, βῆτα ἦτα βῆ, βῆτα ἰῶτα βι, βῆτα οὐ βο, βῆτα ὕ βυ, βῆτα ὦ βω· καὶ πάλιν ἐν ἀντιστρόφῳ τοῦ μέλους καὶ τοῦ μέτρου, γάμμα ἄλφα, γάμμα εἰ, γάμμα ἦτα, γάμμα ἰῶτα, γάμμα οὐ, γάμμα ὕ, γάμμα ὦ, καὶ ἐπὶ τῶν λοιπῶν συλλαβῶν ὁμοίως ἐκάστων τό τε μέτρον καὶ τὸ μέλος ἐν ἀντιστρόφοις ἔχουσι πᾶσαι ταύτων» ('Αθην. Ι', 79)· «καὶ μετὰ τὸν χορὸν εἰσάγει πάλιν ἐκ τῶν φωνηέντων ῥῆσιν οὕτως, ἣν δεῖ κατὰ τὰς παραγραφὰς ὁμοίως τοῖς πρόσθεν λέγοντα διαίρειν, ἐν ἣ τοῦ ποιήσαντος ὑπόκρισις σώζεται κατὰ δύναμιν· «Α. ἄλφα μόνον, ὦ γυναῖκες, εἴτε δεύτερον μόνον λέγειν χρή· Χ. καὶ τρίτον μόνον γ' ἔρεις. Α. ἦτ' ἄρα φήσω. Χ. τό τε τέταρτον αὐ μόνον ἰῶτα, πέμπτον οὐ, τό θ' ἕκτον ὕ λέγειν μόνον· τὸ λοιπὸν δὲ φώνησον τὸ ὦ τῶν ἑπτὰ φωνῶν, ἑπτὰ δ' ἐν μέτροις μόνον· καὶ τοῦτο λέξασ' εἶτα δὴ σαυτῆ λάλει». Ἐπίσης περιεργός ὡς πρὸς τοῦτο καὶ ἡ κατὰ μίμησιν τούτου ποιηθεῖσα ὑπ' Εὐριπίδου ἐν Θησεῖ ἐγγράμματος ῥῆσις, ἐνθα παρίσταται ἀγράμματος βοτῆρ δηλῶν τὸ ἐπιγεγραμμένον ὄνομα τοῦ Θησεῦς οὕτως· «ἐγὼ πέφυκα γραμμάτων μὲν οὐκ ἴδρις, μορφὰς δὲ λέξω καὶ σαφῆ τεκμήρια· κύκλος τις ὡς τὸρνοις ἐκμετρούμενος, οὗτος δ' ἔχει σημεῖον ἐν μέσῳ σαφές, τὸ δεύτερον δὲ πρῶτα μὲν γραμμαὶ δύο, ταύτας διείργει δ' ἐν μέσαις ἄλλη μία· τρίτη δὲ βόρστρυχός τις ὡς εἰλιγμένος· τὸ δ' αὐ τέταρτον ἦν μὲν εἰς ὀρθὴν μία, λοξαὶ δ' ἐπ' αὐτῆς τρεῖς κατεστηριγμέναι εἰσίν· τὸ πέμπτον δ' οὐκ ἐν εὐμαρεῖ φράσαι· γραμμαὶ γάρ εἰσιν ἐκ διεστώτων δύο, αὗται δὲ συντρέχουσιν εἰς μίαν βᾶσιν· τὸ λοιπὸν δὲ τῷ τρίτῳ προσεμφερές». Πρὸς τοῦτο παραβλητέον καὶ τὸ τοῦ Ἀγάθωνος περὶ τῆς αὐτῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Θησεῦς «γραφῆς ὁ πρῶτος ἦν μεσόμφαλος κύκλος, ὀρθοὶ τε κανόνες ἐζυγωμένοι δύο, σκυθικῶ τε τόξῳ τὸ τρίτον ἦν προσεμφερές· ἔπειτα τριόδους πλάγιος ἦν προσκείμενος, ἐφ' ἑνός τε κανόνος ὑπτιωμένοι δύο· ὅπερ δὲ τὸ τρίτον καὶ τελευταῖον πάλιν», ἢ τὸ τοῦ Θεοδέκτου περὶ τοῦ αὐτοῦ· «γραφῆς ὁ πρῶτος ἦν μεσόφθαλμος κύκλος ἔπειτα δισσοὶ κανόνες ἰσόμετροι πάνυ, τούτους δὲ πλάγιος διὰ μέσου συνδεῖ κανών, τρίτον δ' ἐλικτῆ βοστρύχῳ προσεμφερές· ἔπειτα τριόδους

πλάγιος ὡς ἐφαίνετο, πέμπται δ' ἄνωθεν ἰσόμετροι ράβδοι δύο, αὐται δὲ συντείνουσιν εἰς βᾶσιν μίαν· ἕκτον θ' ὅπερ καὶ πρόσθεν εἶφ', ὁ βόστρυχος». Περίεργοι δ' αὐταύτως καὶ αἱ περὶ γραφῆς μεταδιδόμεναί ἡμῖν εἰδήσεις. Οἱ γραμματισταὶ ἢ γραματοδιδάσκαλοι ὑπέγραφον τοῖς μήπω ἱκανοῖς εἰς τὸ γράφειν παιδίοις γραμμὰς διὰ τῆς γραφίδος καὶ οὕτω προσέφερον αὐτοῖς τὸ γραμματεῖον καὶ ἠνάγκαζον αὐτοὺς γράφειν κατὰ τὴν ὑφήγησιν ἢ διεύθυνσιν τῶν γραμμῶν. Ἐν τούτῳ δὲ καὶ ὠδήγουν αὐτοὶ πολλάκις τὴν χεῖρα τῶν μαθητῶν καὶ κατὰ μικρὸν ἤσκουν αὐτοὺς πρὸς αὐτοτελεῆ ἀπομίμησιν, ὡς τοῦτο ὑποδηλοῦται παρὰ Σενέκα λέγοντι· «οἱ παῖδες μανθάνουσι τὴν γραφὴν κατὰ προδιαγεγραμμένα, οἱ δάκτυλοι αὐτῶν κρατοῦνται καὶ ὀδηγοῦνται δι' ἄλλοτρίας χεῖρας κατὰ τὰ ὑπογράμματα τῶν γραμμάτων· ἔπειτα παραγγέλλονται, ὅπως ἀπομιμῶνται τὰ προτεθειμένα καὶ κατ' ἐκεῖνα μεταποιῶσι καὶ διορθῶσι τὴν ἰδιόχειρον γραφὴν*»). Παρὰ Πολυδεύκει (Δ' 18) καταλέγονται ὡς ἔργα τοῦ γραμματιστοῦ κατὰ σειρὰν τάδε, διδάσκειν γράμματα, συλλαβὰς συμπλέκειν, γράφειν, ἀναγινώσκειν, προγράφειν, ὑπογράφειν, προσπαραγράφειν, τῷ γραφείῳ παραγράφειν, τῇ παραγραφίδι, ἀποστοματίζειν. Πρὸς τοῦτο ἐχρησίμευον ἰδίως τὰ πυξία, ἤτοι οἱ πρὸς γραφὴν πίνακες, περὶ ὧν χαρακτηριστικὸν τὸ παρὰ Πλουτάρχῳ, ἔνθα λέγεται περὶ τινος, ὅτι «ἔοικε τὸ αὐτὸ πάσχειν τοῖς νεωστὶ γράμματα μανθάνουσι τῶν παιδῶν, οἱ τοὺς χαρακτῆρας ἐν τοῖς πυξίοις ἐθιζόμενοι λέγειν, ὅταν ἕξω γεγραμμένους ἐν ἑτέροις ἰδῶσιν, ἀμφιγνοοῦσι καὶ ταραττόνται». Καὶ παρὰ Πολυδεύκει συνιστῶνται ὡς γραφικὰ ἐργαλεῖα δέοντα προσεῖναι τῷ παιδί, γραφεῖον, παραγραφίς, καλαμὶς, πυξίον. Ἄλλὰ πρὸς μᾶλλον διεξοδικὴν γραφὴν ἀπαντῶσι καὶ πολύπτυχοι δέλτοι, ἔνθα βεβαίως οἱ μαθηταὶ κατέγραφον τὰ ἴδια ἀναγνώσματα καὶ καθ' ὑπαγόρευσιν.

§ 5. Ἄλλ' ἢ γραμματικὴ ἐλάμβανε βαθμηδὸν μείζονα σπου-

* Senec. Epist. 94: «Pueri ad praescriptum discunt, digiti illorum tenentur et aliena manu per literarum simulacra ducuntur; deinde imitari iubentur proposita et ad illa reformare chirographum».

δαιότητα, καθ' ὅσον ταῦτα τὰ ἀναγνώσματα σχεδὸν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ὡς ἐξησκούντο οἱ παῖδες εἰς καθαρὰν καὶ σαφῆ ἀνάγνωσιν καὶ ὁπωσοῦν κατανόησιν τῶν ἀναγινωσκομένων, ἐλαμβάνοντο ἐκ τῶν ἐπισημοτάτων ποιητῶν τοῦ ἔθνους, ἰδίως δὲ ἐκ τοῦ Ὀμήρου, ὃς καὶ ἄλλως ἐτιμᾶτο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ὡς τὸ κεφάλαιον πάσης θρησκευτικῆς καὶ πολιτικῆς σοφίας. Οἱ φιλοσοφούντες περὶ τὰ τοιαῦτα ἐν πλήρει συνειδήσει, εἰ καὶ μετ' ἐπιφυλάξεων, ἐπεδοκίμαζον τὸ τοιοῦτον ἔθος· διότι τοιαῦται ἀναγνώσεις ἤσκουν τὴν διάνοιαν, διέπλαττον τὴν καρδίαν, διήγειρον τὸ αἶσθημα τῆς κοσμιότητος καὶ τοῦ πρέποντος καὶ παράρμων εἰς μεγάλας καὶ γενναίας πράξεις. Ἀκούσωμεν, τί λέγει ὁ Πλάτων ὁ δι' ἄλλους λόγους μὲν χρίσας καὶ ἐρίῳ περιστέψας καὶ ἐκ τῆς πολιτείας αὐτοῦ ἐξελάσας τὸν θεῖον Ὀμηρον. Ἀνομολογεῖ ὡς ζηλωτὸν τὸ διατρίβειν ἐν τε ἄλλοις ποιηταῖς πολλοῖς κάγαθοῖς καὶ δὴ καὶ μάλιστα ἐν Ὀμήρῳ τῷ ἀρίστῳ καὶ θειοτάτῳ τῶν ποιητῶν καὶ ἐκμανθάνειν τὴν τούτου διάνοιαν, μὴ μόνον τὰ ἔπη, καὶ ἐπάγει ὅτι ὁ Ὀμηρος, ὡς καὶ σύμπαντες οἱ ἄλλοι ποιηταί, διῆλθε τὰ πολλὰ καὶ περὶ πολέμου καὶ περὶ ὀμιλιῶν πρὸς ἀλλήλους ἀνθρώπων ἀγαθῶν τε καὶ κακῶν καὶ ἰδιωτῶν καὶ δημιουργῶν καὶ περὶ θεῶν πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς ἀνθρώπους ὀμιλοῦντων, ὡς ὀμιλοῦσι καὶ περὶ τῶν οὐρανίων παθημάτων καὶ περὶ τῶν ἐν Αἴδου καὶ γενέσεις θεῶν καὶ ἡρώων. Καὶ ταῦτα ἐχρησίμευσον ὡς ἀποκλειστικὴ ἀσχολία τῶν ράψωδῶν, ἀλλ' ὡς ἀπαραίτητος παιδαγωγία πάντων. « Ποιηταὶ ἡμῖν εἰσὶ τινες », λέγει, « ἐπῶν ἐξαμέτρων, οἱ μὲν ἐπὶ σπουδῆν, οἱ δ' ἐπὶ γέλωτα ὠρμηκότες, ἐν οἷς φασὶ δεῖν οἱ πολλακίς μυρίοι τοὺς ὀρθῶς παιδευομένους τῶν νέων τρέφειν καὶ διακορεῖς ποιεῖν, πολυηκόους τ' ἐν ταῖς ἀναγνώσεσι ποιοῦντας καὶ πολυμαθεῖς, ὅλους ποιητὰς ἐκμανθάνοντας· οἱ δὲ ἐκ πάντων κεφάλαια ἐκλέξαντες καὶ τινὰς ὄλας ῥήσεις εἰς ταῦτ' ἑναγαγόντες ἐκμανθάνειν φασὶ δεῖν εἰς μνήμην τιθεμένους, εἰ μέλλει τις ἀγαθὸς ἡμῖν καὶ σοφὸς ἐκ πολυπειρίας καὶ πολυμαθείας γενέσθαι ». Ἄλλὰ καὶ ἐν γένει οὗτος ἤθελε κατάλληλον ἐκλογὴν λόγων τοιούτων, εἴτε ἐν ποιήμασιν εἴτε χύδην οὕτως εἰρημένων, οἱ ἀπεδεικνύοντο μετριώτατοι καὶ προσήκοντες τὰ

μάλιστα ἀκούειν νέοις· « τῷ δὴ νομοφύλακί τε καὶ παιδευτῇ παράδειγμα οὐκ ἂν ἔχοιμι, ὡς οἶμαι, τούτου βέλτιον φράζειν, ἢ ταυτὰ τε διδάσκειν παρακελεύεσθαι τοῖς διδασκάλοις τοὺς παῖδας, τά τε τούτων ἔχόμενα καὶ ὅμοια, ἂν ἄρα που περιτυγχάνη ποιητῶν τε ποιήματα διεξιῶν καὶ γεγραμμένα καταλογάδην ἢ καὶ ψιλῶς οὕτως ἄνευ τοῦ γεγράφθαι λεγόμενα, ἀδελφά που τούτων τῶν λόγων, μὴ μεθιέναι τρόπῳ μηδενί, γράφεσθαι δέ· καὶ πρῶτον μὲν τοὺς διδασκάλους αὐτοὺς ἀναγκάζειν μανθάνειν καὶ ἐπαινεῖν, οὐς δ' ἂν μὴ ἀρέσκη τῶν διδασκάλων, μὴ χρῆσθαι τούτοις συνεργοῖς, οὐς δ' ἂν τῷ ἐπαίνῳ συμψήφους ἔχη, τούτοις χρώμενον τοὺς νέους αὐτοῖς παραδιδόναι διδάσκειν τε καὶ παιδεύειν ». Ταῦτα θεωρητικώτερον ὁ Πλάτων περὶ γραμμάτων καὶ γραμματιστῶν. Ἀλλὰ καὶ παρὰ Ξενοφῶντι εἰσάγεται ὁ Ἀττικὸς Νικήρατος λέγων, ὅτι « ὁ πατήρ, ἐπιμελόμενος, ὅπως ἀνὴρ ἀγαθὸς γενοίμην, ἠνάγκασέ με πάντα τὰ Ὀμήρου ἔπη μάθειν· καὶ νῦν δυναίμην ἂν Ἰλιάδα ὄλην καὶ Ὀδύσειαν ἀπὸ στόματος εἰπεῖν », καὶ ταύτας οὐχὶ ἀπλῶς, ὡς οἱ ράψωδοί, ὧν ἠκροῦτο σχεδὸν καθ' ἑκάστην, καὶ ὧν οὐδὲν ἔθνος ἡλιθιώτερον, ἀλλὰ μετὰ τῶν ὑπονοιῶν, ἃς περὶ πολλοῦ ποιούμενος ἐξέμαθε δούς πολὺ ἀργύριον « Στησιμβρότῳ τε καὶ Ἀναξιμάνδρῳ καὶ ἄλλοις πολλοῖς (τοιούτοι ἀναφέρονται ἔτι παρὰ Πλάτωνι Μητρόδωρος ὁ Λαμφακηνὸς καὶ Γλαύκων ἢ μᾶλλον Γλαῦκος) ». Καὶ περὶ τῆς παντοίας ἀπὸ τοῦ Ὀμήρου ὠφελείας σημειοῦται, « ἴστε δήποτε ὅτι Ὀμηρος ὁ σοφώτατος πεποίηκε σχεδὸν περὶ πάντων τῶν ἀνθρωπίνων », διὸ καὶ ὑποτίθεται ὁ αὐτὸς προσκαλῶν « ὅστις ἂν οὖν ὑμῶν βούληται ἢ οἰκονομικὸς ἢ δημηγορικὸς ἢ στρατηγικὸς γενέσθαι ἢ ὅμοιος Ἀχιλλεῖ ἢ Αἴαντι ἢ Νέστορι ἢ Ὀδυσσεῖ, ἐμὲ θεραπεύετω, ἀλλὰ καὶ βασιλικὸς καὶ ἀρματηλατικὸς καὶ συμποτικὸς ». Καὶ ἐν γένει μαρτυρεῖται καὶ μέχρι μεταγενεστέρων χρόνων, ὅτι οἱ Ἕλληνες, ὑπολαμβάνοντες τὸν Ὀμηρον ἔξοχον ποιητὴν καὶ θεῖον ἄνδρα καὶ σοφόν, ἐδίδασκον εὐθύς ἐξ ἀρχῆς τοὺς παῖδας τὰ ἔπη αὐτοῦ. Οὐδὲν λοιπὸν ἄπορον, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι ὑπέλαβον τὸν ποιητὴν οὕτω σπουδαῖον, ὥστε νόμον ἔθεντο καθ' ἑκάστην πενταετηρίδα τῶν Ἀθηναίων μόνου τῶν

ἄλλων ποιητῶν ραψωδεῖσθαι τοῦ Ὀμήρου τὰ ἔπη, ἅπερ λέγεται, ὅτι πρῶτος ἐκόμισεν εἰς Ἀθήνας ὁ Ἴππαρχος καὶ ἠνάγκασε τοὺς ραψωδοὺς « Παναθηναίοις ἐξ ὑπολήψεως ἐφεξῆς αὐτὰ διέναι ». Πρὸς τοῖς γενικοῖς σκοποῖς ἀναλόγους εἰδικούς ἀπονέμει τῇ ἀναγνώσει τῶν Ὀμηρικῶν ποιημάτων καὶ ὁ Ἰσοκράτης (Πανηγ. 159), ἔνθα λέγει· « οἶμαι δὲ καὶ τὴν Ὀμήρου ποίησιν μείζω λαβεῖν δόξαν, ὅτι καλῶς τοὺς πολέμησαντας τοῖς βαρβάροις ἐνεκωμίασε, καὶ διὰ τοῦτο βουλευθῆναι τοὺς προγόνους ἡμῶν ἔντιμον αὐτοῦ ποιῆσαι τὴν τέχνην ἐν τε τοῖς τῆς μουσικῆς ἄθλοις καὶ τῇ παιδεύσει τῶν νεωτέρων, ἵνα πολλάκις ἀκούοντες τῶν ἐπῶν ἐκμανθάνωμεν τὴν ἔχθραν τὴν ὑπάρχουσαν πρὸς αὐτοὺς καὶ ζηλοῦντες τὰς ἀρετὰς τῶν στρατευσαμένων ἐπὶ Τροίαν τῶν αὐτῶν ἔργων ἐκείνοις ἐπιθυμῶμεν. » Καὶ πολλαχῶς ἐπανέρχονται καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις ῥήτορι καὶ ἐξαίρονται ἀνάλογοι παραταρήσεις περὶ τῆς παιδαγωγικῆς καὶ ἠθικῆς ἀξίας τῶν Ὀμηρικῶν ποιημάτων. — Ὅτι δὲ καὶ ἐξ ἄλλων ποιητῶν ἐλαμβάνοντο ἀναγνώσματα τῶν παιδῶν, μαρτυρεῖται σαφέστατα ἐκ τῶν παρὰ Πλάτωνι (Πρωταγ. σ. 326) λεγομένων· « οἱ διδάσκαλοι τούτων τε ἐπιμελοῦνται, καὶ ἐπειδὴν αὐτὰ γράμματα μάθωσι καὶ μέλλωσι ξυνήσειν τὰ γεγραμμένα, ὥσπερ τότε τὴν φωνήν, παρατιθέασιν αὐτοῖς ἐπὶ τῶν βῆθρων ἀναγινώσκειν ποιητῶν ἀγαθῶν ποιήματα καὶ ἐκμανθάνειν ἀναγκάζουσιν, ἐν οἷς πολλαὶ μὲν νοουητήσεις ἔνεισι, πολλαὶ δὲ διέξοδοι καὶ ἔπαινοι καὶ ἐγκώμια παλαιῶν ἀνδρῶν ἀγαθῶν, ἵνα ὁ παῖς ζηλῶν μιμῆται καὶ ὀρέγηται τοιοῦτος γενέσθαι ». Παραπλήσια καὶ παρὰ Στράβωνι (Α', 2, 3)· « οἱ παλαιοὶ φιλοσοφίαν τινὰ λέγουσι πρώτην τὴν ποιητικὴν, ἀνάγουσαν εἰς τὸν βίον ἡμᾶς ἐκ νέου καὶ διδάσκουσαν ἦθη καὶ πάθη καὶ πράξεις μεθ' ἡδονῆς, οἱ δὲ ἡμέτεροι (οἱ στωϊκοὶ) καὶ μόνον ποιητὴν ἔφασαν εἶναι τὸν σοφόν· διὰ τοῦτο καὶ τοὺς παῖδας αἱ τῶν Ἑλλήνων πόλεις πρώτιστα διὰ τῆς ποιητικῆς παιδεύουσιν, οὐ ψυχαγωγίας χάριν δῆπουθεν ψιλῆς, ἀλλὰ σωφρονισμοῦ ». Προετίμων δὲ τῶν ἄλλων ποιητῶν ἰδίως τοιούτους, οἵτινες διεχρίνοντο δι' ἠθικῶν γνωμῶν καὶ βιωτικῶν παραγγελμάτων οἷοι ἦσαν ὁ Ἡσίοδος, ὁ Σόλων, ὁ Θεόγνις καὶ ἄλλοι. Ποίαν ἀξίαν ἀπέ-

νεμον τοῖς ποιήμασι τοῦ Ἡσιόδου, καταφαίνεται ἐκ τῶν ἀναγι-
νωσκομένων παρ' Αἰσχίνῃ (Κτησιφ. 134). «εὐ περὶ τῶν τοιού-
των Ἡσιόδος ὁ ποιητὴς ἀποφαίνεται· λέγει γάρ που παιδεύων τὰ
πλήθη καὶ συμβουλευῶν ταῖς πόλεσι τοὺς πανηροὺς τῶν δημα-
γωγῶν μὴ προσδέχεσθαι· λέξω δὲ καὶ γὰρ τὰ ἔπη· διὰ τοῦτο γὰρ
οἶμαι ἡμᾶς παῖδας ὄντας τὰς τῶν ποιητῶν γνώμας ἐκμανθάνειν,
ἴν' ἄνδρες ὄντες αὐταῖς χρώμεθα». Ἀλλὰ καὶ παρὰ Λουκιανῶ,
μαρτυροῦντι τὸ καὶ μέχρι μεταγενεστέρων χρόνων ἀναμφισβή-
τητον τῆς τοιαύτης ἀγωγῆς, εἰσάγεται ὁ Σόλων λέγων· «τὴν
μὲν τοῖνυν ψυχὴν μουσικῇ τὸ πρῶτον καὶ ἀριθμητικῇ ἀναρρίπι-
ζομεν καὶ γράμματα γράψασθαι καὶ τορῶς αὐτὰ ἐπιλέξασθαι δι-
δάσκομεν· προκοῦσι δὲ ἤδη σοφῶν ἀνδρῶν γνώμας καὶ ἔργα πα-
λαιά καὶ λόγους ὠφελίμους ἐν μέτροις κατακοσμήσαντες, ὡς
μᾶλλον μνημονεύοιεν ῥαψωδοῦμεν αὐτοῖς· οἱ δὲ καὶ ἀκούοντες
ἀριστείας τινὰς καὶ πράξεις ἀοιδίμους ὀρέγονται κατὰ μικρὸν καὶ
πρὸς μίμησιν ἐπεγείρονται, ὡς καὶ αὐτοὶ ᾄδονται καὶ θαυμά-
ζονται ὑπὸ τῶν ὕστερον, οἷα πολλὰ Ἡσιόδός τε ἡμῖν καὶ Ὅμη-
ρος ἐποίησαν». — Ἐννοεῖται δὲ εὐκόλως, ὅτι διὰ τὴν σπάνιν καὶ
τὴν δυσχερῆ κτῆσιν ἀντιγράφων προέκυψεν ἡ ἀνάγκη τοῦ ὑπα-
γορεύειν αὐτὰ τοῖς μαθηταῖς (διὸ καὶ ἐν Ῥώμῃ τὰ διδακτικὰ βι-
βλία ἐκαλοῦντο *dictata*, οἰονεὶ ὑπηγορευμένα ἢ ὑπαγορεύματα),
οἵτινες ἄλλως ἐνεχάραττον καὶ ἐτήρουν ἐν τῇ μνήμῃ τὰ ἀπαγ-
γελλόμενα ἢ ἀποστοματιζόμενα ὑπὸ τοῦ γραμματικοῦ ἢ γραμ-
ματιστοῦ· διὸ καὶ διὰ παντὸς τοῦ ὑπολοίπου βίου αὐτῶν εἶχον
πρόχειρα ἐν ἑαυτοῖς ἐντεθησαύρισμα ἐφόδια πρακτικῆς καὶ πο-
λιτικῆς συνέσεως καὶ σοφίας, ὧν μαρτυρεῖται ἡμῖν ῥητῶς ὅτι
ἐποιοῦντο συχνὴν χρῆσιν. Ἐννοεῖται δὲ εὐκόλως, ὅτι ἐν οὕτω
πλουσίῳ καὶ ποικίλῳ θησαυρῷ γνώσεων ἕκαστος ἠρῦετο τὰ κα-
τάλληλα πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ ἐπιχειρήματα.

§ 6. Ἐπειτα προσετίθετο τούτοις ἡ μουσικὴ ἐκπαίδευσις,
ἥτις ὤφειλεν ἄρχεσθαι κατὰ Πλάτωνα ἀπὸ τοῦ δεκάτου τρίτου
ἔτους μετὰ τοὺς τρεῖς ἐνιαυτούς, οὓς ὁ δεκαέτης παῖς ὤφειλεν
ἀσχολεῖσθαι περὶ τὰ γράμματα· «λύρας ἄψασθαι τρία μὲν ἔτη
καὶ δέκα γεγονόσιν ἄρχεσθαι μέτριος ὁ χρόνος· ἐμμένειν δὲ ἕτερα